

КӨП МАҒЫНАЛЫҚТЫ ТУДЫРАТЫН ТӘСІЛДЕР (ОРТА ҒАСЫР ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕРІ БОЙЫНША)

Б.Р. Құлжанова
ал-фараби атындағы ҚазҰУ
Қазақ тіл білімі кафедрасының доценті,
Ф.ғ.к

Сөз мағыналарының ауысуы, келтірінді мағынада жұмсалуды әр түрлі тәсілдер арқылы іске асады. Сөздің ауыспалы, келтірінді мағынада қолданылуы бірде метафора мен метонимия тәсілі арқылы болса, бірде қызмет бірлігі мен синекдоха тәсілдері арқылы болады.

Метафора тәсілі бойынша. Тоңа. Махмуд Қашқари өзінің «Түркі тілдерінің сөздігі» атты еңбегінде бұл сөздің тура мағынасы жыртқыш аңдардың бірі *қабылан* екендігін көрсеткен. Бұл сөздің талданып отырған екі ескерткіштегі ауыспалы мағынасы – «асқан батыр», «батырдың батыры». Али төртиланчи ол әрсиг тоңа ЫХ 34 [1], (Төртінші Ғали теңдесі жоқ батыр); Сен өтрү көни йолда кирдің тоңа ҚБ 14, (Ей, батырлардың батыры, сен шынайы тура жолға түстің). Қазақ тіліндегі «тоң мойын» деген фразеологиялық тіркес *өз айтқанынан басқаға көнбейтін бір беткей, қыңыр* деген жағымсыз мағына береді. Даму барысында жоғарыдағы сөзге қарама-қарсы мағынаға ие болған сияқты.

ЙҮЗ. Сирек болса да ескерткіштер тіліндегі ұғым-түсінігі мен қазақ тіліндегі ұғым-түсінегі толық сәйкес келетін көп мағыналы сөздер де кездеседі. Солардың бірі – **йүз~жүз.** Осы сөзден ұқсату тәсілі арқылы мынадай мағыналар туындаған: 1. *Адамның бет әлпеті, өңі деген мағынада.* Урағут йүзин өртүнди ДТС 287 [2], (Әйел жүзін жасырды); Бу Айтолды тәркин евүрди йүзин ҚБ 56 (Айтолды дереу бетін бұрып әкетті); 2. *Ажар, көрік, шырай деген мағынада.* Аның йүзи ағды ДТС 287 (Оның бет ажары солғындап кетті); Муңар меңзатү айды ша'ир сөзи Тили сөз била түзди ачты йүзи ҚБ 84 (Осыған ұқсатып ақын нақыл айтты Тілін сөзбен безендіріп, шырайлы көркін көрсетті); 3. *Бір нәрсенің беті, үсті деген мағынада.* Йағыз йер йашыл торқу йүзка бады ҚБ 18 (Бозғылт жер жасыл жібекті бетіне байлады). Көк қалығ йүзинта ДТС 287 (Көк аспанның үстінде). Санамаланған мағыналардың барлығы да қазіргі қазақ тілінде бар. Қанша уақыт өтсе де, бұл сөздің ұғым-түсінігіне өзгеріс енбеуі оның тіркесу қабілетінің өміршеңдігіне байланысты болса ерек. Бірақ қазақ тілінде құрамында жүз тұлғасы кездесетін фразеологизмдер ескерткіштердегі фразеологизмдерден әлдеқайда көп.

ӨГҮЗ. 1. *Белгілі арнамен тұрақты азатын, едәуір көлемді, табиғи су деген мағынада.* Бұл сөздің тура мағынасы «Қутағу билиг» және «Һибат-ул хақайиқ» ескерткіштері тілінде жоқ. «Оғуз-наме» ескерткішінде: Көп мұрәнлар көп өгүзлар бар ДТС 382 (Көп теңіздер көп өзендер бар); 2. *Көп, молшылық деген мағынада.* Арығлық тиласа арытғыл боғуз Арытса боғуз болды асғың өгүз ҚБ 384 (Адам болғың келсе өңешінді тазарт Өңешінді адал

ұстасаң пайдаң көл-көсір болады). Өзен суының көптігі, таусылмайтын молдығы жаңа мағына тудыруға себеп болған.

КӨРК. Бұл сөз қазақ тілінде *ажар, өң, келбет, сымбат, сәулет* мағыналарын береді. Қазіргі кездің тұрғысынан мұны тура мағына, негізгі мағына деп түсінеміз. Шындығында, бір кездегі ауыспалы мағына негізгі мағынаның орнын басқан. Ұйғыр ескерткіштерінде бұл сөздің әдепкі мағынасы – *сурет, бейне, кескін*. Мениң көркүмка тапығ удуғ қылсын ДТС 317 (Мениң суретіме құдайға табынғандай табынсын). XI-XII ғасырлар ескерткіштерінде бұл сөздің тура мағынасы сақталмаған, *ажары, келбеті* сияқты ауыспалы ұғым-түсінік береді: Киши көрки сөз ол ҚБ 19 (Адамның көркі – сөз); Еран көрки ақл ЫХ 90 (Ердің көркі – ақыл). Көрікке дерексіз «сұлулық, әдемілік» мағыналары кейін үстелген. Ол «адам көркі», «елдің көркі» сияқты тіркестерде одан әрі дерексізденген. Алғашқы ұғымын жойып алғанымен, бірте-бірте мағыналық өрісін кеңейтіп келе жатқан сөз.

УД. 1. *Сыйыр деген мағынада*. Бұл сөздің тура мағынасы XI-XII ғасыр ескерткіштері тілінде жоқ. Махмуд Қашқари өз сөздігіне сығыр вариантын енгізген. Қазақ тілінде сиыр тұлғасында жұмсалады. диалектілік ерекшелік болуы мүмкін. 2. *Адамдарды сиырға теңегенде айтылады*. Йоры уд атанма кишилик қыл-а ҚБ 63 (Адамгершілік жаса, түзу жүр, сиыр атанба). Адамдардың жағымсыз мінез-құлқын сиырға ұқсату қазір де бар.

ҚОРУМ. 1. *Таудан құлай-құлай жиналған ұсақ тастар, тас сынықтары деген мағынада*. Қайу елка тегса мениң бу төрүм Ол ел барча етлүр таш ерса қорум ҚБ 34 (Мениң бұл заңым қай елге жетсе де Ол елдіңкемшілігі жиналып ұалған тастай болса да, түзеледі). 2. *Қаптаған қалың мал деген мағынада*. Бұл мағына Махмуд Қашғари сөздігінде көрсетілген. Ол *қорум* булды ДТС 460 (Ол қара-құрым қаптаған малды тапты). Бірінші сөйлемде негізгі мағына сақталса, екінші сөйлемде таудан құлаған, қордаланып жиналған ұсақ тастарға ұқсату негізінде туынды мағына пайда болып тұр. Бұл сөздің қазақ тілінде түбірі сақталған – **қор**. *Мол болып жиналған қазына, дәулет* деген мағынасында түсініледі. Қалайда аталған сөздердің түпкі тегінде «молшылық, аса көп» деген ұғым жатыр.

КИЧИГЛИК. Кичиг (кішкентай) сын есімінен **-лиг** жұрнағы арқылы жасалған туынды зат есім. 1. *Жас бала, боз бала мағынасында жұмсалады*. Кичигликта менсиз қалыр сен бу күн ҚБ 99 (Мен кеткеннен кейін тым жас қалғалы тұрсың); Кишигликта йандым қарыдым бу күн ҚБ 338 (Бозбалалықпен қоштастым, бұл күндері қартайдым); 2. *Кішіпейілділік, қарапайымдылық деген мағынада*. Келир ерса давлат кишика күлә Тутуп берклауси кичиглик била ҚБ 82 (Егер бақыт пен дәулет кісіге күлімдеп келсе, Оны берік ұстау үшін кішіпейілділік қажет). Баланың кішіпейілділігі, қарапайымдылығы жаңа сөзге уәж болып тұр. «Ұлық болсаң, кішік бол» мәтелі де көне замандардан бастау алады.

УРУҒ. 1. *Тұқым, дән деген мағынада*. Махмуд Қашғари уруғ екти ДТС 615 деген тіркесті «тұқым септі» деп аударлады. Бұл мағына екі ескерткіште де жоқ. 2. *Негіз, түп тамыр деген мағынада*. Қамуғ егрилар есиз уруғы болур ҚБ 68 (Барлық оңбағандық, қыңырлық зұлымдықтың ұрығыболып

табылады). 3. *Ұрпақ деген мағынада*. Бизнің *уруғыбыз* сеннің йығачыңның уруғы ДТС 615 (Біздің ұрпақ сен талдаған шежірелік ағаштың бір тарамы). Жанды және жансыз заттардың қызмет ұқсастығы үш мағынаның басын қосып тұр. *Адамдардың бір әулеттен тараған туыстық, қандастық тобы, тұқымы* деген мағына беретін ру тұлғасы да осы көне уруғ түбірінің заңды жалғасы болуы ықтимал.

ТӨПҮ. 1. *Бастың ең үстіңгі бөлегі деген мағынада*. Төтүдан адақнаң тыраңақ учыңа ДТС 580 (Бастың төбесінен бастап аяқтың тырнағының ұшына дейін); 2. *Бір заттың ұшар басы, ең жоғары жағы деген мағынада*. Төпүдин савылмыш Бақырсуқуна ҚБ 351 (Бақырсуқуна [Марс] көк төбесінен көкжиекке еңкейді). Метафора тәсілі арқылы мағынасын ауыстырып айтуға өте ыңғайлы сөз. Қазақ тілінде: 1) *бас киімнің үстіңгі жақ бөлшегі*, 2) *үйдің үсті, жабылған жағы* сияқты ауыспалы мағыналары бар. Орта ғасырларда бұл мағыналардың да болуы ықтимал. Алайда ескерткіштердің көлеміне, тақырыбына байланысты мәтінге ілінбей қалуы мүмкін. Бұл сөздің геометриялық фигуралардың *ең үстіңгі нүктесі* деген мағынасы ғылым-білімнің дамуына байланысты туғандығы екінің біріне мәлім. Осы «бастың төбесі» деген тура мағынаның өзі *дөңгелене біткен биіктеу дөң жер – төбе* деген ұғымнан туындаған.

КӨШИК. Тілімізден шығып қалған көне сөздердің бірі. Махмуд Қашғаридің көрсетуі бойынша, тура мағынасы – *жамылыш, перде*. Ауыспалы мағынасы – *жасырынатын жер, қорғанатын аспана*. Қайу сығну келді тилади көшик ҚБ 44 (Кейбіреулер жасырыну үшін келді, баспана тіледі). Орта ғасырлық бұл сөзді «жасырып қою, тығып қою» семасы бар перде сөзі ығыстырған. Қызмет ұқсастығы сөз мағынасының ауысуына себепкер болған.

МЕҢИЗ. 1. *Бет, жүз, дидар деген мағынада*. Аның меңзи ағды ДТС 342 (Оның беті құбылып кетті); Йаруқ дүнийа меңзи түнарса ҚБ 298 (Жарық дүние дидары түнерсе); 2. *Сыртқы сипаты, бейнесі, тұрпаты деген мағынада*. Неча көрклүг ерса қағун таш йүзи Йыды йа бедизи йа меңзи түзи ҚБ 304 (Қауынның сыртқы пішіні, иісі, порымы, бүкіл тұрпаты қанша әдемі болса да). Адамның «беті, жүзі» ұғымы жалпыланып, дерексізденіп барып, өзге жансыз заттарға ұқсатылған. Бұл көне атауды қазақ тілінде **бет** атауы ауыстырған.

Жоғарыда санамаланған заттар мен құбылыстардың барлығы да пішіні мен көлемі, қимылы, түрі мен түсі, тағы басқа сапа, қасиеттерінің ұқсастығына қарай ортақ бір атаумен аталған. Мысалы, **қабыланның** (тоңа) қайтпас қайсар мінезіне ұқсатып, айрықша батырды «батырлардың батыры» деген ұғым беретін – **тоңа** атауымен атаған. Таудан құлай-құлай жиналған ұсақ тастардың көптігі саналуы қиын көпмалды **қорум** деп атауға мүмкіндік берген. Жансыз заттардың атауын жанды заттарға немесе керісінше ауыстырып қолдану да ежелден келе жатқан амал-әдістердің бірі [3, 67-70].

Метонимия тәсілі бойынша. Әдетте «екі немесе одан да көп ұғым орын, қызмет, уақыт бірлігіне қарай әрдайым бір ғана атауға телініп, ортақтасып жүреді де, көп мағыналық сипат алады [4,97-101]. Бұл заңдылық орта

ғасырлардағы жазба ескерткіштерге де тән. Біз қарастырып отырған әдеби жәдігерліктер тілінде белгілі бір заттардың немесе құбылыстардың сапасы, әр алуан қасиеттері, сипаттары сол заттардың немесе құбылыстардың атауымен аталатын ұғымдар тудырып отырған. «Қутадғу билиг» пен «Ғибат-ул хақайиқ» лексикасындағы метонимдердің көпшілігі осындай қарым-қатынастардың негізінде қалыптасқан.

ТАМУР. 1. Қан тамырлары деген мағынада. Күр алп ер көтүрса йашын тег темүр Ағызлығ еранларда тешлүр тамур ҚБ 224 (Арыстан жүректі алып ерлер нажағай сияқты қылышын көтерсе Азуы алты қарыс жауынгерлердің өзінің қан тамырлары сөгіліп кетеді). 2. Тамыр соғысы деген мағынада. Отачы терилди тамур көрдилар Ол иг кем не ермиш айу бердилар ҚБ 88 (Дәрігерлерді жинады, аурудың тамыр соғысын көрді қандай ауру екендігін, неден пайда болғанын айтып берді). Тамырдың соғу қасиеті екінші бір ұғымның пайда болуына негіз болып тұр. Қазақ тілінде «тамыр ұстады» деген тіркес «тамырдың соғуын бақылады» деген мағына береді.

ОТ. Бұл сөз қазақ тілінде *малға азық боларлық шөпдеген мағына береді*. Біз зерттеп отырған орта ғасыр ескерткіштерінде тура мағынасы ұшыраспады. Махмуд қашғари өз сөздігінде «шөп шықты» деген мағынада *от өнди* (ДТС 373) тіркесін келтіріп өткен. «Қутадғу билигте» *шөптен жасалған дәрі* мағынасында қолданыс тапқан. Бу ичка еми йоқ тилама оты ҚБ 47 (Бұл ауруға ем жоқ, дәрі сұрама). Ілгеріде шөптен у дәрілер де жасалатындығы мысалдардан анық аңғарылады. Өлүм отын ичүрдүм ДТС 373 (Өлім уын ішкіздім). Ем болу қасиеті де, у болу қасиеті де, әрине, шөптің табиғи қасиетіне байланысты.

ТИТИР. *Түйенің бір түрі мағынасында жұмсалған*. Йана алчы болса қызыл түлкү тег Титир буғрасы тег өч сүрса кек ҚБ 174 (Қолбасшы қырдың қызыл түлкісі сияқты қу болуы керек Тітір бурасы сияқты өштескенде кек алуға даяр тұруы қажет). Махмуд Қашғари тітірдің ұрғашысын да **титир** деп атағанын сөздікке ендірген. Мұны жалпы мағынаның біршама тарылуы деп түсінуге болады.

ИНЧЛИК. 1. *Тыныштық деген мағынада*. Өз инчлик тиласа еражы узун ҚБ 334 (Жаның ұзақ уақытқа тыныштық тілесе); 2. *Бос уақыт деген мағынада*. Бу күн булдум инчлик сеңа келгүка ҚБ 243 (Саған келу үшін бүгін ғана бос уақыт таптым). Уақыттың көп, аздығы екі түрлі мағынаның тууына ұйтқы болып тұр.

КҮЧ. 1. *Жан-жануарлардың қимыл-қозғалысын, сыртқы ортаға физикалық әсер етуін қамтамасыз ететін әл, қуат деген мағынада*. Сенинда бар еркан йигитлик күчи ҚБ38 (Сенде жігіттің күші бар екен). 2. *Зорлық, өктемдік деген мағынада*. Себап сен сен емди қамуғ езгүка Күчүз тызғука һәм төрү бергүка ҚБ 230 (Сен енді барша ізгілікке, зорлық-зомбылықты тыюға төрелік беруге себепшісің); Күч емгак тегүрма кишига халы ЫХ 331 (Ешқашан кісіге азар берме, зорлық-зомбылық жасама).

Тарихи жазба ескерткіштерде бұл сөздің қимыл, іс-әрекет атауы ретінде тура мағынасы және қимылдың, әс -әрекеттің нәтижесі ретінде бір ғана ауыспалы мағынасы қалыптасқан. ҚБ-те осы екі мағынаның екі мағынаның

екеуі де ұшырасса, ҺХ-та ауыспалы мағынасы ғана сақталған. Ғылым-білімнің дамуына байланысты қазіргі қазақ тілінде бұл мағыналардың үстіне сегіз мағына қосылған. 1. Бір заттың, не бір нәрсенің өзгеге етер физикалық т. б. әсері, ықпалы; 2. Энергия, сол энергияның қуаты; 3. Бір дененің екінші денеге еткен әсерін сипаттайтын шама, сол әсердің нәтижесінде дененің жылдамдығы өзгерсе, яғни оған үдеу берілсе, күш деп аталады; 4. Армия, жасақ, әскер; 5. Мақсат-бағыты бір адамдар тобы; 6. Ауыр салмақ, қиындық; 7. Мықты, зор, алып; 8. Шама-шарық, мүмкіндік [5,ҚТТС, 5-т, 386-387-б]. Бұл мағыналардың барлығы да метонимия тәсілі арқылы жасалған.

Алғашқы екі мағына көне түркі әдебиетінде ғана емес, қазіргі әдеби тілімізде де жиі пайдаланылады. Кейінгі дәуірде пайда болған мағыналардың әрқайсысының өзіне тән стильдік мәні бар.

КҮСҮШ. 1. *Тілек, қалау деген мағынада.* Көңүлүң таки күсүшүң барча қанты ДТС 329 (Көңіліндегі барлық тілегің орындалды); 2. *Арман иесі, арман мұраты деген мағынада.* Билірсән ажунда бу өгди үкүш Вафалығ кишика болур ай күсүш ҚБ 412 (Ей, арманшыл дос, бұл дүниеде опалы кісіге үлкен-үлкен мақтау келеді); Йазуқсуз киши бу ажунда күсүш ҚБ 428 (Күнәсіжок кісі болу бұл дүниеде қол жетпейтін арман болып кетті). Бірінші сөйлемде адамның сапа, қасиетін білдірсе, екінші сөйлемде адамның өзін аңлатады.

САҚЫНЧ. 1. *Ой деген мағынада.* Өлүмлүг сақынч ДТС 486 (Өлімтуралы ой). 2. *Қамқорлық деген мағынада.* Оғул қыз сақынчы бу түпсүз теңиз ҚБ 95 (Ұл мен қызға қамқорлықты түпсіз теңізге ұқсатуға болады). Қамқорлық ойдан туады. Ойдың іс-әрекетке айналған формасы. Метонимия заңдылығына толық сәйкес келіп тұр.

ТАНУҒ. 1. *Куә, куәлік деген мағынада.* Тириглик кечарка кечар күн тануқ ҚБ 418 (Өмірдің өтіп бара жатқанына әр өткен күн куәлік береді); 2. *Куәгер деген мағынада.* Бу нишан мен тануқ Турчинің ол ДТС 532 (Бұл белгі – менің, куәгер Турчинің белгісі). «Куәлік» ұғымы да, «куәгер» ұғымы да бір ғана **тануғ** формасы арқылы беріліп тұр.

ҚАЛЫҚ. 1. *Аспан деген мағынада.* Қалық қашы түгди көзи йаш сачар ҚБ 18 (Аспан қабағынтүйді, көзінен жас сорғалап тұр). 2. *Ауа деген мағынада.* Қалық қыртышы тұтты кафур бодз'уғ ҚБ 35 (Ауа қыртысы алуан түске боялды). «Аспан» мен «ауа» ұғымдарының астасып тұрғанын көрсетеді.

Синекдоха тәсілі бойынша. Синекдоха да – сөзді, сөз тіркестерін мәнерлеп қолданатын көркемдеу құралдарының бірі. Ол кейбір тілшілердің пайымдауынша, метонимияның ең көп **тараған түрі [6, 149].**

ТИЛ. 1. *Жан-жануарлардың дәм сезетін, адамдардың сөйлеу дыбыстарын шығаратын ауыз қуысындағы негізгі мүше деген мағынада.* Тили бирла йаңлуқ сөзи сөзланур ҚБ 32 (Адам баласы тілі арқылы айтатын сөзін айтады). 2. *Тұтқын деген мағынада.* Қатығланғу ашну тил алғу керак Бу тилдин йағы қылқы билгү керак ҚБ 126 (Ең алдымен тұтқын (тіл) алуға тырысу керек Ол тілден жау жағдайын білу керек). Бұл ретте адамның белгілі бір дене мүшесі «тұтқын» ұғымы арқылы бүтіннің орнына жұмсалып тұр.

БАШ. 1. *Адамның, жан-жануарлардың ауыз, көз, құлақ, мұрын, ми, т.б. орналасқан дене мүшесі.* Өкүз адзақы болғынча бузағу башы болса йег ДТС

86 (Өгіздің аяғы болғанша бұзаудың басы болған жақсы); Билигсиз сөзи өз башыны йейүр ҚБ 25 (Білімсіздің сөзі өзінің басын жейді). 2. *Басшы, қолбасшы деген мағынада.* Онар ерка бир бир ер башы урты ДТС 86 (Әр он адамға бір-бір адамнан басшы қойды); Негү тер ешитгил ай елчи башы ҚБ 247 (Ей, елшілердің басшысы, өмірді көрген адам не дейді, есітіп ал). «Он адамның басшысы», «елшілердің басшысы» тіркестерінен бөлшектің бүтіннің орнына жүріп тұрғанын көреміз. Сонау ежелгі дәуірден басталған бұл дәстүр қазір де өз жалғасын тауып, өрісін кеңейтіп отыр.

МҮЙҮЗ зат есімі орхон-енисей ескерткіштерінде *кейбір жабайы жануарлар мен малдың бас сүйегіндегі қатты өсінді* деген мағына беруімен қатар мүйізді жануарлар деген мағына да береді. Жалпы алғанда, синекдоха тарихи жазба ескерткіштер тілінде қазіргі тілдерге қарағанда әлдеқайда аз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Сағындықұлы Б. «Ғибат-ул хақайик» – XII ғасыр ескерткіші. – Алматы: Қазақ университеті, 2002. – 184 б.
2. ДТС. Л., 1969.
3. Хасанов Б. Қазақ тілінде сөздердің метафоралы қолданылуы. – Алматы: Мектеп, 1966. – 206 б.
4. Аханов К. Тіл білімінің негіздері. – Алматы: Мектеп, 1978. – 496 б.
5. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі: 10 томдық / Жалпы ред. басқ. А.Ы. Ысқақов. – Алматы: Ғылым, 1986. – 9 т. – 560 б.
6. Сағындықұлы Б. Қазіргі қазақ тілі. Лексикология. – Алматы: Қазақ университеті, 2003. – 1-бөлім. – 101 б.